

Erik Helmer Pedersen

Landarbejderen –

Et sidetema i dansk landbo- og landbrugshistorie

Artiklen søger at kortlægge den danske landarbejders placering i den historiske litteratur, som udsprang af 100- og især 150-års jubilæet for bondefrigørelsen i 1788. De to ledende skikkelser heri er Hans Jensen og Fridlev Skrubbeltrang. Deres respektive grundopfattelse kaldes henholdsvis landbrugshistorie og landbohistorie, og det handler om at se enten bondebrug eller husmandsbrug som fremtidens bedriftsform. Da landbruget blev ramt af 1930'ernes krise, blev historien mobiliseret for at dømme i striden. På kort sigt vandt husmandsbruget og dermed landbohistorien, i et længere perspektiv vandt storbruget og landbrugshistorien. Landarbejderen blev udviklingens stedbarn.

Landarbejderen i husmandshuset

»Dansk Historieskrivning har ikke hidtil kunnet give Husmands- og Landarbejderstanden den Plads, den kan tilkomme ved Vurderingen af ældre Tiders Landbotilstande.« Med disse ord indleder den danske landbohistories videnskabelige grundlægger Fridlev Skrubbeltrang (1900-1988) sin meget berømmede, men sjældent debatterede disputats fra 1940, *Husmand og Inderste* med undertitlen *Studier over sjællandske Landboforhold i Perioden 1660-1800*. Det er herfra, enhver historiografisk skildring af dansk landbohistories udvikling må tage sin begyndelse, samtidig med at den gennem hele sit anlæg gør det naturligt at foretage frem- og tilbagekoblinger til såvel ældre som nyere bidrag til denne faghistoriske retning.

Som det signaleres i artiklens overskrift, er det ikke mindst de pågældende historikers historiesyn, der interesserer. Landbostanden og landbruget har lige siden det første større stavnsbåndsjubilæum i 1888 stået centralt i den almindelige samfundsdebat. En fløj har ud fra en markedsøkonomisk vurdering hævdet landbrugets egeninteresser, da det må antages at befordre økonomisk vækst i samfundet som helhed. En anden fløj har hævdet, at sociale og politiske hensyn til alle grupper i samfundet har højere prioritet, og at man derfor bør regulere og i givet fald begrænse landmændenes brug af den danske landbrugsjord. Meget forenklet kan man rent historiografisk betegne de to retninger som henholdsvis *landbrugshistorie* og *landbohistorie*. Men grænsedragningen ligger på ingen måde fast. Og mange historikere har arbejdet med landbrugets historie uden at føle sig knyttet til nogle af de to retninger.¹ Tone-

angivende landøkonomer har også med mellemrum ytret sig landbrugshistorisk, når de følte, at faghistorikerne ikke længere havde fast grund under fødderne.

Sigtet med artiklen er ikke at give en samlet fremstilling af den forskning og historieskrivning, som har beskæftiget sig med den danske landbo- og landbrugshistorie. Som det fremgår af teksten, er det derimod at belyse den påvirkning, historikernes politiske samtid har øvet på deres valg af emne og deres historiesyn. Derfor må interessen her samle sig om den landsdækkende historieforskning på bekostning af lokalhistoriske undersøgelser og bidrag fra andre forskningsgrene, som har beskæftiget sig med emnet. De her fremdragne historikere danner den traditionskæde, som blev dannet i forbindelse med 100-års stavnsbåndsjubilæet i 1888, og som fik sin kulmination i forbindelse med 150-års jubilæet i 1938. I begge tilfælde kunne der konstateres en tæt forbindelse mellem den historisk-faglige udredning af problematikken og den politiske brug af de fremfundne resultater for at fremme en mere husmandsvenlig lovgivning med vægt på jordpolitikken.

Det er som allerede antydnet de enkelte historikers grundholdning til landbo- eller landbrugshistorien eller deres historiesyn, der er bestemmende for valget af materiale til denne artikel. Der er følgelig også foretaget et fravalg af mulige hovedtemaer og angrebsvinkler. De kvindelige landarbejdere optræder kun sparsomt på de følgende sider. Og der er ikke foretaget dybdeboringer i det materiale, som måtte belyse landarbejdernes dagligdags virksomhed, deres økonomi og levevilkår i det hele taget. Sandt at sige har noget sådant heller ikke været den hidtidige historieskrivnings stærke side, og når den valgte angrebsvinkel her betegnes som historiografisk, falder de materielle hverdagsproblemer per definition uden for det valgte hovedspor. De fleste bidragsydere har endvidere valgt at sætte de ugifte landarbejdere, tjenestefolkene, uden for husmands- eller landarbejdergruppen, da disses store flertal ikke har endt deres livsløb som gifte eller i hvert fald faste landarbejdere. De har i stedet har fået sig en landejendom eller forladt landbruget.

Husmænd og landarbejdere

Selvfølgelig har historikere og samfundsforskeres drøftelser gennem mere end 100 år af landbrugets og landboernes historie også fremkaldt en del bidrag om arbejdskraftens forhold. Ser vi bort fra familiens egen arbejdsydelse, har man normalt skelnet mellem tjenestefolk og landarbejdere. Unge på landet kom typisk ud og tjene, når de var konfirmeret, om ikke før. De virkede da som karle og piger i en række år, inden de enten forlod landbruget eller måtte leve som landarbejdere, enten bosat i et hus eller boende til leje, såkaldt *inderster*. Betegnelsen *landarbejder* vandt dog først hævd ret sent. I ældre tid brugtes ofte-

re udtrykket *husmand*, især hvis der til huset hørte en større eller mindre jordlod, og/eller hvis der til huset hørte visse tjenesteplichter som for eksempel at vogte et led til herregårdens marker eller skove.

Beklageligt nok har de noget løse stillingsbetegnelser givet anledning til en vis forvirring. Særlig galt blev det, da der opstod en særlig husmandsbevægelse, som havde til formål at fremskaffe jordlodder til landarbejderne. Endemålet blev her at få rådighed over så meget jord, at husmanden ikke i større omfang, ja helst ikke, behøvede at arbejde for fremmede. Derved glider landarbejderen lige så stille ud af husmandsforskernes søgefelt i sammenhæng med den lovgivning, som fra og med 1899 fremkalder statsstøtte til oprettelse af småbrug.

Bondelivet og Danmarkshistorien

Når man har beskæftiget sig en del med landbrugets og landboernes historie, er det som om grænsen mellem historien og dens genstand udviskes eller i hvert fald sløres. Bondebefolkningen og bondelivet i videste forstand er Danmarkshistoriens faste grundlag. Dermed får historien herom en traditionsbevarende betydning i sig selv. Traditionen skaber historien og omvendt. Uden sammenhængsskabende begreber som *landboreformer*, *landbrugsomlægning* og *husmandssag* er vor nyere historie i fare for at miste sin indre sammenhæng, sin identitet, fordi begreberne som et fælles erfaringsgrundlag er meddigtende i selve læseoplevelsen.

Når digteren Knud Sørensens roman om det stilfærdige husmandsliv i de nordjyske klitlandskaber under Besættelsen, *En tid*, på suggestiv vis lader vigtige dele af sin fortælling ske så at sige mellem linjerne, er det ikke mindst fordi Thomas og Olines hverdagsliv i læserens fantasi ikke alene er identisk med den historiske erfaring. Det bliver selve det råstof, hvorpå man selv kan digte videre. Samme teknik eftervises i Johan Skjoldborgs digtekunst, hvor dog ordstrømmen sine steder bliver dirigeret af lidt for mange vejviserskilte.

Med respektfuld anerkendelse af digtekunstens suverænitet har undertegnede søgt at tegne et billede af det historiske univers, som afstikker rammerne for en fortælling som *Et liv*.² Landarbejderens skæbne i dansk historieskrivning, sådan som den vil blive søgt oprullet i det efterfølgende, er tragisk nok den at blive sat uden for den historiske tradition, blive overladt til sin egen skæbne på kirkegårdens anonyme græsplæner. Med fare for at blive vel patetisk kunne man omvendt hævde, at hans anonyme historie på bondesliddets uendelig store vidder skaber den nødvendige sammenhæng mellem historien og virkeligheden. Det efterfølgende er et forsøg på at hente den brydsomme hverdag ind i historien.

Fridlev Skrubbeltrang – husmandssagen og landboreformerne

Fridlev Skrubbeltrang må ret entydigt opfattes som landbohistoriker med en udtalt sympati for landbosamfundets svagere stillede grupper. Men det har på ingen måde forhindret ham i at skildre den økonomiske udvikling i rent landbrugshistoriske termer.

*Figur 1. Fridlev Skrubbeltrang (1900-1988) var søn af en gårdejer i Bjergby ved Hjørring. Efter studentereksamen 1920 studerede han historie ved Københavns Universitet og blev cand. mag. i historie og dansk 1928. I mere end 25 år ernærede han sig som freelance-skribent, men var 1956-70 lektor i landbohistorie ved sit gamle universitet. På basis af sit store forfatterskab og disputatsen *Husmand og Inderste* fra 1940 grundlagde han det videnskabelige studium af dansk landbohistorie. Foto: Det Kongelige Bibliotek.*

Gennem det meste af 1930'erne havde han efter sin cand. mag.-eksamen undersøgt så at sige alle de arkivalier på vore offentlige arkiver, som dokumenterede husmandsstandens vilkår på 1700-tallets sjællandske godser. Omdrejningspunktet for de titusinder af fremdragne enkeltoplysninger var tilblivelsen af lovkomplekset *De store landboreformer*. Først blev husmændene, hvad enten de boede i eget hus eller til leje *inderst inde* hos andre, trukket frem fra den store landbogrube, dernæst blev deres retlige, sociale og økonomiske status nærmere kortlagt og vurderet. På denne baggrund slog Skrubbeltrang fast, at de ledende kræfter bag de store landboreformer ikke satte skel mellem gård-

mænd og husmænd, når de overvejede reformpolitikkenes hele sigte og endemål. Naturligt nok måtte reformtidens jordpolitik først og fremmest tage sigte på at forbedre vilkårene for den store gruppe af jordbrugere, det vil sige gårdmændene. Men ved samtidig at få oprettet tusindvis af landarbejderhuse med tre til fire tønder land jord tilkendegav regeringen efter Skrubbeltrangs opfattelse, at dens reformpolitik ligefuldt omfattede husmændene. De tilhørte bondestanden og delte dermed status og vilkår med andre grupper inden for samme stand.

Husmænd og landarbejdere frem til landboreformerne

Som bogens titel, *Husmand og Inderste*, indikerer, opfattes husmandsbegrebet temmelig bredt, om end den katalogiserede virksomhed, de to grupper udøver, ligger inden for landbosamfundets naturlige gebet, inklusive fiskeriet. Ser vi bort fra småbrugere og landhåndværkere, i den ene ende af husmandsstændens sociale skala, og børn, syge og gamle, ofte kaldet *stakler* i den anden ende, måtte husmænd og deres koner ernære sig ved lønnet arbejde for datidens jordbrugere, gårdmænd og godsejere. I kompagniskab med de gifte respektive bofaste landarbejdere fandtes dog en stor gruppe ugifte tjenestefolk, hovedsagelig på bøndergårde. Herfra skulle kommende generationer af husmænd såvel som gårdbrugere rekrutteres. En god part af de unge folk så dog ikke deres fremtid i landbrugets tjeneste, men deres fulde bevægelsesfrihed satte stavnsbåndet fra 1733 til 1788 en ganske effektiv bremse for.

I denne sammenhæng er det dog de voksne landarbejdere, der står i centrum. Hvis vi for et øjeblik ser bort fra Skrubbeltrangs mange forbehold og nuanceringer af kildekritisk natur, viser hans undersøgelse, at hvor der omkring 1700 fandtes 6-7.000 egentlige landarbejdere på Sjælland og Møn, er tallet 70 år senere næsten fordoblet, »et stærkt Vidnesbyrd om Landarbejder-spørgsmaalets stigende Betydning [...]«. ³ I stavnsbåndstiden blev de lige så talrige som gårdmændene. Sjælland var med andre ord husmændenes sande hjemstavn. Hvor der her fandtes 140-150 husmandsfamilier for hver 100 gårdmandsfamilier, var forholdet på Fyn-Langeland 100:100 mod Jyllands 70-75:100, som det sømmede sig gårdmændenes land.

For stavnsbåndsperiodens sidste år kan Skrubbeltrang ikke dokumentere, men dog sandsynliggøre en pæn stigning for husmandsbefolkningen. Derimod kan han ved at sammenholde oplysningerne i de to folketællinger fra 1787 og 1801 påvise en samlet fremgang fra 249.000 til 323.000 eller en tilvækst på 29%, korrigeret nedad til 24%. ⁴ Det stemmer godt med fremgangen for den sjællandske husmandsbefolkning fra 87.000 til 110.000, hvoraf 85% var husmænd, fordelt med 43.000 husmænd med jord, 27.000 jordløse husmænd, godt 7.000 inderster og 16.000 daglejere (afrundede tal). ⁵ Fra 1682 til 1805 tredobledes husantallet på Øerne, i Jylland skete en fordobling. Alt sammen levede

det op til regeringens ønske om at sikre landbruget en fast arbejdskraft, når nu tjenestefolkene i 1788 med fuld virkning fra 1800 befriedes fra stavnsbåndet og dermed måtte antages i stort tal at søge ind til byerne.

Landarbejderens økonomi

Landarbejderne boede enten selvstændigt i fæstehuse eller til leje i inderstehuse eller -lejligheder. Fæsteafgiften betales enten med penge, ofte fire rigsdaler om året, eller med arbejdsydelser på godset, de såkaldte *ugedage*, sjældent dog hele året rundt. Desuden skulle der fra 1701 ydes en folkeskat, hovedsagelig af inderster, på en rigsdaler om året, kvinder det halve. Dertil kom kirkelige afgifter som stolestadepenge, det vil sige en afgift for at sidde et bestemt sted i kirken, tiende eller høstdag til præsten og fra 1762 en såkaldt ekstraskat på en rigsdaler om året.

Landarbejderfamiliens årsindtægt hidrørte dels fra den penge- eller naturalieløn, man tjente forskellige steder, dels fra eventuelle håndværks- eller serviceydelser over for lokalbefolkningen. Rådede man over en jordlod, eller græssedes en ko og et par får i godsets skov eller på landsbyens fælled, fik familien et værdifuldt tilskud til lønindtægten.

Daglønningen var før 1750 typisk på 12-14 skilling på egen kost, men den steg med 1750'ernes konjunkturopgang til 16 skilling og nåede i 1790'erne op på 18-20 skilling, ja om sommeren 24 skilling.⁶ Medmindre man var fastansat, var man dog langt fra sikret fuld beskæftigelse. Forværredes familiens situation af sygdom, måtte man bero sig på tidens primitive fattigvæsen, for eksempel spise på omgang hos de bedrestillede eller gribe til bettelstaven.

Hoveri

Normalt var det billigere for en bonde at bruge en husmand end en karl som ekstra arbejdskraft i de travle perioder i forår og efterår, inklusive de 14 høstuger samt vinterens tærskearbejde. Endnu højere prioritet havde hoveriet, som for en helgård løb op i 225 dage, heraf de 60-70 som spanddage. Lægger man hertil det offentlige hoveri i form af vejarbejde og lignende, svarer hoveriet efter Skrubbeltrangs beregninger næsten til en persons fulde arbejdskraft, hvoraf højst en tredjedel kunne betegnes som børnearbejde. En bondes udgifter til hoveriarbejdernes kost og løn, forøget hestehold samt slid på redskaber og vogne udgjorde omtrent fire rigsdaler per tønnerhartkorn. Et beløb i denne størrelsesorden kunne bonden slet ikke udrede, hvis det blev fastsat som en passende afløsningssum for hoveriet.⁷ Eftersom en tjenestekarlagde mindst halvdelen af sin arbejdskraft i hoveriet, som atter udgjorde knap en fjerdedel af arbejdsbehovet på en bondegård, var der brug for husmandens assistance i de travle perioder.

Efter 1750 satte som nævnt en konjunkturopgang ind. Det motiverede tidens godsejere til at modernisere og effektivisere deres landbrug, fortrinsvis ved at erstatte en tre til fire marks drift med mønster fra landsbyfællesskabets dage med det holstenske eller mecklenburgske kobbelbrug. Her blev driften opdelt i fem til seks kornmarker og lige så mange græskobler. Det medførte mange steder en mærkbar forøgelse af hoveribyrden, men gav også landarbejderne øget beskæftigelse i form af rydning af krat, stenoprydning med efterfølgende gærdesætning, grøftegravning og lignende. En reform af et godslandbrug af denne karakter kunne tage et til to år eller endnu længere tid.

Langt større blev imidlertid godsernes arbejdskraftbehov, da hoveriafløsningen for alvor satte ind i kølvandet på de store landboreformer, hvor en kombination af tjenestefolk og husmænd skulle klare det hurtigt voksende landbrugsarbejde. Skulle en forpagter både stille med mandskab og redskaber, blev forpagtningsafgiften mærkbart reduceret.

Landarbejderen i reformlovgivningen

Da Skrubbeltrang i detaljeret form havde fået sat landarbejderspørgsmålet ind i sin husmandshistoriske sammenhæng, stod den store opgave tilbage at sammenholde det punkt for punkt med de landbopolitiske overvejelser, der var herskende i stavnsbåndens sidste fase. De foregik i regeringskontorerne og i de nedsatte landbokommissioner og drejede sig om husmændenes placering i den kommende reformlovgivning og dermed deres påtænkte rolle i et moderniseret landbosamfund, præget som det nødvendigvis måtte blive af et frisat bondebrug. Temaet blev også taget op i enkelte dele af tidens reformlitteratur, selv om man her skulle lede med lys og lygte efter socialt sindede udtalelser som de, der prægede bondedebatten.

Trods Skrubbeltrangs ihærdige og skarpsindige søgen måtte resultatet forekomme lidt pauvert. De fleste reformtiltag af husmandsvenlig karakter blev skrivebordsøvelser, som hurtigt blev stoppet i skuffen igen.⁸ Størst betydning syntes husmændene at have som soldateremner, men selv Christian Ditlev Frederik Reventlows kraftfulde agitation for at få oprettet soldaterhuse efter svensk model bar ikke frugt. »*De godsøkonomiske Betæneligheder fejede de af Reventlow forfægtede Samfundshensyn til Side.*«⁹ Kun når der blev diskuteret arbejdskraft til erstatning for en afløst hoveribyrd, blev husmændenes forhold for alvor inddraget i debatten.

Godslandbruget måtte nødvendigvis have erstatning for det bortdømte hoveriarbejde, og derfor var det nødvendigt at råde over en større skare husmænd med eller uden jord, som i forening med et kor af herregårdskarle kunne klare arbejdet i marken eller hjemme på hovedgården. Derfor var det vigtigt at få vordende landarbejdere til at bosætte sig i lokalområdet, sådan som en del

godsejere allerede havde gjort det ved at oprette huse til såkaldte *afbyggere* i udkanten af de store hovedgårdsmarker. Rentekammeret støttede efter bedste evne denne udvikling, blandt andet ved at gøre bevillinger til nedlæggelse af ubesatte fæstegårde betinget af etablering af et eller flere huse med jord. Afgørende var her hensynet til udskiftningslovenes gennemslagskraft, hvor der blev sat lighedstegn mellem godsejernes standsinteresser og reformvennernes iver efter bondebeskyttelse.

Reforminitiativets første udspil blev som bekendt *Den lille Landbokommission* af 1784, som skulle gennemføre udskiftning og helst også udflytning af bondelandsbyerne i det nordsjællandske krongodsområde. Målet var, at alle husmænd, allerede eksisterende som tilflyttere, helst skulle have fire tønder land af gennemsnitlig kvalitet, så de kunne holde »*deres Ko og smaae Kreaturer*.« Det mål blev ikke altid nået, da bønderne helst ikke ville afgive jord hertil. I Københavns amt var behovet for husmandsjord endnu større, men her løste man flere steder problemet ved at bevilge lån fra *Den alm. Enkekasse* til at opkøbe større arealer eller gårde til udstykning i mindre parceller.¹⁰

Den store landbokommission af 1786 gav gennem forordningen 8. juni 1787 godsejerne bemyndigelse til at fratage bønderne maksimum fire tønder land middelgod jord ved foretaget udskiftning. Hensigten var at få oprettet tre eller fire tønder land store huse, mens skolelodderne blev dobbelt så store.¹¹ Initiativet blev fulgt op med forordningen af 25. marts 1791 om ret til at nedlægge en fæstegård efter tre års ledighed mod at oprette to nye huse af seks tønder land. Ingen bondegård måtte dog blive større end 160 tønder land eller 12 tønderhartkorn. I 1795 tillodes at oprette mindst lige så mange huse som gårde i en landsby eventuelt flere, men gårdmændene skulle højst afgive hver fire tønder land.

»Jordreformens Hovedresultater«

På dette grundlag fastslår Skrubbeltrang, at det var regeringens jordpolitik at få skaffet jord til alle eksisterende huse »og til saa mange nye, som Hensynet til Folkeformerelsen og Landbrugets Arbejdsbehov krævede [...].«¹² I sin opgørelse over »Jordreformens Hovedresultater« påpeger Skrubbeltrang, at der fandtes hen ved 10.000 flere huse med jord på Sjælland-Møn i 1801, end før udskiftningen tog fart.¹³ Omvendt nedlagdes over 300 bøndergårde.

Han er med andre ord temmelig positivt indstillet over for regeringens bestræbelser på at inddrage husmandsgruppen i arbejdet på at skabe et retfærdigere landbosamfund. Han gør således opmærksom på, at de fleste reformtiltag udover at gavne gårdmændene også bragte husmandsstanden bedre vilkår på kortere og længere sigt.

Trods sin intention om ikke at gå alt for polemisk til værks bliver hans for-

gængere på feltet dog mønstret én for én, når de gik i rette med regeringens husmandspolitik. Økonomen Vigand Falbe-Hansen nærer eksempelvis ifølge Skrubbeltrang »den fejlagtige Antagelse«, at det først var sent i reformtiden, at husmændene for alvor fremstod som landarbejdergruppe, og at regeringen på dette felt ikke var sin opgave voksen. En tilsvarende kritik rettes mod velmeriterede historikere som Edvard Holm og Hans Jensen.¹⁴ Falbe-Hansen må i det hele taget lægge ryg til flere hug fra Skrubbeltrangs side, især fordi den ældre forsker i ret bastant form har overdimensioneret husmandsbefolkningens tal-mæssige fremgang fra 1787 til 1801 og i tilgift fejlvurderet det tilsvarende husantal.¹⁵ Der er behov for at læse Falbe-Hansen en ekstra gang.

Falbe-Hansen – Et nationaløkonomisk syn på landarbejderen

V. Falbe-Hansens (1841-1932) berømte værk *Stavnsbaands-Løsningen, set fra Nationaløkonomiens Standpunkt I-II* blev skrevet som et bestillingsværk til den komité, som skulle planlægge højtideligholdelsen af stavnsbåndsløsningens og dermed de store landboreformers 100-årsdag den 20. juni 1888.¹⁶ Til afbalancering af den økonomiske beskrivelse bad man to ledende historikere, Edvard Holm og Johannes Steenstrup, vurdere reformernes historisk-politiske betydning.¹⁷

*Figur 2. V. Falbe-Hansen (1841-1932) nationaløkonom ved Københavns Universitet og som sådan pioner i pris- og lønningshistorie. Opgav 1902 sit professorat til fordel for en vidtspændende virksomhed i kommissioner og institutioner. Hans hovedværk, *Stavnsbaands-Løsningen, set fra Nationaløkonomiens Standpunkt, I-II* (1888-89), er den dag i dag uomgængeligt for studiet af landboreformerne; dertil må føjes hans og W. Scharlings kyndigt kommenterede *Danmarks Statistik, I-VI* (1879-91). Foto: Det Kongelige Bibliotek.*

Alene af den grund, at Falbe-Hansen i sin undersøgelse inddrog et hidtil ukendt kildemateriale til belysning af lovgivningsarbejdets baggrund og betydning, blev hans værk normgivende for tolkningen af reformernes økonomiske indhold og rækkevidde. Da den radikale historiker og politiker Peter Munch skrev sit bidrag til *Det danske Folks Historie*¹⁸, karakteriserede han bogen som intet mindre end »et Hovedværk i dansk Historieskrivning.« Falbe-Hansens udgangspunkt var naturligt nok andet bind af den store seksbinds udgave af *Danmarks Statistik*, han i årene 1878-91 udgav i et nært samarbejde med sin juridisk uddannede kollega, William Scharling.

Figur 3. Edvard Holm (1833-1915), historiker. Indledte sin karriere ved Københavns Universitet som oldtidshistoriker, men helligede sig senere Nordens historie. Hans banebrydende arbejde er syvbindsværket om Danmark-Norges historie 1720-1814, der i realiteten bygger på primært materiale. Den offentlige meningsdannelse på landboreformernes tid blev her et vigtigt sidetema. Om nogen forstod han enevældens tankegang, men billigede den langt fra. Hans kristelig-nationale grundholdning harmonerede ikke meget med Erslevs radikalisme. Foto: Det Kongelige Bibliotek.

Bondens fodelænke løsnes

Falbe-Hansen nåede kun at fremlægge første del af *Stavnsbaands-Løsningen* i selve jubilæumsåret, og publikum måtte derfor vente et år på anden del, som langt fra havde samme substans som skildringen af bondefrigørelsens stolte epoke.¹⁹ Første del er bygget op som en kontrastskildring af bondens frihedsberøvelse i 1733 midt i en krisetid for dansk storlandbrug og hans frigørelse 55 år senere i konjunkturopgangens og reformvirksomhedens tegn.

Som den tids økonomer og dermed også Falbe-Hansen vurderede det, var stavnsbåndet såre velbegrunderet. Kornpriserne og dermed ejendomspriserne var i 1730'ernes begyndelse helt i bund. Bondestandens unge flygtede bort fra et kriseramet erhverv, og et miserabelt bondebrug med tre til fire fold i udbytte på en nærmest værdiløs bondejord udgjorde intet alternativ til et godslandbrug under begyndende modernisering.

Desuden var landbruget som det øvrige samfund tvunget i knæ af en hårdhændet beskatning, docerede Falbe-Hansen. Det var motiveret med et overdådigt luksusforbrug i samfundets royale top. Lænket til fødestavnen i sine bedste år blev bonden oven i købet inden for godssystemets rammer pålagt en øget hoveribyrd. Godslandbruget omlægning fra trevangsbrug til kobbelbrug tog desuden ikke alene mere jord under dyrkning, men krævede også langt bedre kultivering af jorden.

Efter nye tilbageslag for dansk landbrug, såsom en voldsom kvægpest 1745-51, vendte konjunkturerne til det bedre efter 1750. Prisopgangen for landbrugsvarer, ikke mindst korn, tog især fart i 1780'erne, og det fik den landøkonomiske fremtid til at tegne lyst, betoner Falbe-Hansen. Bondebruget sakkede dog hele tiden agterud, især på de østlige Øer, men en storstilet udstykningspolitik var i færd med at løsne landsbyfællesskabets indre tvang. Nede fra betragtet motiverede det i sig selv institutionelle reformer af hele landvæsenet. Fra 1784 besvarede en reformsindet regering under kronprins Frederik, den senere Frederik VI's, ledelse dette ønske med en vidtgående reformlovgivning. Den betød med hele sin styrke og dynamik en oprejsning for en frihedsberøvet bonde, der nu fik status som en næsten ligestillet samfundsborger.

Landarbejderen forties

Mens Falbe-Hansen tålmodigt og metodisk løsner bondens fodlænke i trit med konjunkturernes og reformernes frugtbare samvirke, tier han næsten stille om husmandens og landarbejderens rolle i denne proces. De får dog over tid tillagt den vigtige opgave sammen med en større skare af unge tjenestefolk at afløse gårdmandshoveriet, efterhånden som bonden køber sig fri herfor.²⁰ Da reformarbejdet først er sat i værk, får Falbe-Hansen dog øje på dem som en stærkt voksende gruppe. En del af forklaringen herpå finder han i »en uhyre Udparcel- lering til Smaalodder.« Det er en konsekvens af fæstebondens forvandling til selvejer, som da nærmest tvang ham til at frasælge bidder af sin jord til jordløse husmænd, ofte betegnet som »*parcellister*.«²¹

Dermed vokser husmands- og landarbejderklassen kraftigt, hvortil kommer en stor indvandring, især fra Skåne. Han hæfter sig i første omgang ved en kraftig stigning i husantallet 1690-1805 på omtrent 38.000. Han kan ikke opgive væksten i husbeboerantallet med samme nøjagtighed. Men ved at sam-

menholde data i folketællingerne fra 1787 og 1801, når han frem til en forøgelse af det, han kalder *Husmandsklassen* fra cirka 145.000 til 276.000, svarende til en tilvækst på cirka 130.000 på 13½ år. Det indebærer efter hans opfattelse, at befolkningsfremgangen på landet næsten udelukkende falder inden for de lavere sociale lag, eftersom tallet for godsejere og gårdejere ikke viser fremgang af betydning. Inden for det gamle landbrug betragtede man mest husmænd som en arbejdsreserve, men heri gemte sig også et ganske talstærkt landproletariat, konkluderer Falbe-Hansen og hævder efterfølgende, »*Det er en ny social Lagdeling, der finder Sted.*«²²

Politikeren og økonomen Falbe-Hansen

Det nye landbrug og gårdmandshoveriets gradvise bortfald skabte nu behov for øget *Daglejer-Arbejde*, en slags ugedags-hoveri. Og fæstehuse på livstid afløstes i stort tal af lejehuse på kortere opsigelse. Det får *politikeren* Falbe-Hansen til at tage ordet fra økonomen af samme navn: »*Regeringen burde have grebet ind her.*« Da husmænd per definition var den svage part i forholdet, og gårdmændene på det punkt ikke gav de hårdhuede godsejerne meget efter, burde lovgivningen have fastsat visse normer for kontraktforholdet.²³ Nok steg landarbejderens pengeløn med omtrent 50% i reformperioden, men da priserne på de vigtigste livsforbrændigheder gik endnu højere op, var de dårligt stillet rent socialt. Desuden mistede de ofte deres hidtidige rettigheder inden for landsbyfællesskabet.

Landboreformerne gavnede derimod godsejere såvel som bønder, især sidstnævnte. Det kom først og fremmest til udtryk i den del af lovgivningen, der udover at fastholde livsfæstet sikrede bondebrugets fortsatte eksistens uanset nok så mange godsejerønsker om fri rådighed over jorden. »*Det må erkjendes, at Landarbejdernes Kaar i Almindelighed kun blev forbedret lidet eller slet ikke i Reformperioden og den nærmeste Tid derefter*«, konkluderer Falbe-Hansen.²⁴ Konsekvensen blev ifølge Falbe-Hansen et husmandshoveri, der var næsten lige så slemt som forne tiders gårdmandshoveri.

Danmark mod et husmændenes land

Anden del af *Stavnsbaands-løsningen* kom som nævnt først i 1889. Her viser Falbe-Hansen i korte træk, at landarbejderlønnen på Englandskrigenes tid ikke fulgtes med prisudviklingen. Men da folk ikke ligefrem døde af sult, skønnes det, at de må være blevet hjulpet på gammeldags, patriarkalsk vis. Derimod slap landarbejderen lettere end så mange bønder og *godsejere* igennem 1820'ernes kornsalgskrise, men måtte til gengæld opleve, at bondefamiliens arbejdskraft i mange tilfælde erstattede husmandens sæsonmæssige assistance.²⁵ Alt i alt fastholdt landarbejderfamilien i de følgende årtier sin realløns-

fremgang, men der blev ikke råd til andet og mere end de mest nødvendige goder.

I sin konklusion fastslår Falbe-Hansen, at man gennem de forløbne 100 år har fastholdt den fri konkurrence eller *Fremskridtsbevægelsen* som det bærende økonomiske princip.²⁶ Det har gjort samfundet stort og velhavende, og folketallet er siden da mindst tredoblet. Nationalformuen vokser år for år, og både folk og stat er blevet rige. Ude som inde ses velstanden blomstre, »*men er ogsaa Fordelingen af denne Rigdom bleven bedre?*«, spørger Falbe-Hansen lettere uroligt sig selv. Landbrugsejendommenes klasseinddeling er udjævnet ikke så lidt, og der er tilkommet mange små brug. Det har øget befolkningstallet med hen imod 400.000 personer.

I stedet for at være en slags bondeland er Danmark godt på vej til at blive husmændenes land. Fremgangen er derimod ikke kommet landarbejderen, og da især de jordløse husmænd og indsidderne, til gode. Nok er den rent materielle velstand her sikret i grove træk, men der er intet overskud »*til at tilegne sig nogen synderlig Del af Livets højere Kultur.*« Bliver man gammel og syg, ydes der ganske vist fattighjælp, men mod tab af borgerlige rettigheder. Ifølge Falbe-Hansen opfatter nutiden det heldigvis som sin rent humane pligt at hjælpe de besiddelsesløse landarbejdere, og staten må nu træde hjælpende til uden dog i større omfang at krænke de økonomiske frihedsrettigheder, fremgangens inderste drivkraft og selve »*Forudsætningen for Samfundets Evne til at hjælpe.*« Sådan slutter Falbe-Hansen i 1889 sin folkelige og samfundspolitiske appel.²⁷

Et metodisk begrundet paradigmeskift i dansk landbohistorie

I begyndelsen af 1930'erne begyndte folk inden og uden for landbrugets kreds at overveje, hvorledes næste stavnsbåndsjubilæum i 1938 skulle fejres. Det på trods af, at den store verdenskrise unægtelig kastede en mørk skygge over det hele landbrugssceneri. Også historikerne vejrede jubilæumsluft, eftersom en ny generation af socialt og radikalt sindede forskere og skribenter var ved at gøre deres entré. I 1936 erobrede de således redaktørposten i tidsskriftet *Fortid og Nutid*. Den nye redaktør Roar Skovmand fik hurtigt indkaldt anmeldelser og andet stof fra senere så kendte historikere som Troels Fink, Johan Hvidtfeldt og Fridlev Skrubbeltang ikke at forglemme.²⁸ Den nye falanks af økonomi- og socialhistorikere havde desuden fået sig et forum, ja en arbejdsplads i *Instituttet for Historie og Samfundsøkonomi*. Det blev oprettet af P. Munch i 1927 og bestod frem til 1958. Her var flere gået i gang med at opdyrke hidtil så dunkelt belyste områder som industrialismens og arbejderbevægelsens historie.

Til denne gruppe hørte også en ensom skikkelse som mag. art. Hans Jensen (1890-1945). Stærkt inspireret af professor Erik Arup havde han i sit første tiår som ung og lovende historiker præsteret flere bidrag til dansk landbohistorie, så vag denne historikerretning endnu måtte opfattes. Senest var han i P. Munch-instituttets regi gået i gang med den store opgave at skrive stænderforsamlingernes historie. Første bind forelå i 1931, andet i 1934, men da dette arbejde på grund af datidens formalisme på det videnskabelige felt ikke kunne motivere en doktorgrad, måtte han søge at meritere sig på anden vis. Det vender vi senere tilbage til. Under alle omstændigheder ville han her møde en konkurrent, den unge Fridlev Skrubbeltrang, som fra 1930'ernes begyndelse havde indledt sine tætte og meget arbejdskrævende studier over bonde- og husmandsgruppens socialhistorie i stavnsbåndets århundrede.

I sit forord til værket *Husmand og Inderste* oplyser Skrubbeltrang, at arbejdet »i det væsentligste« var afsluttet 1937-38. Han måtte imidlertid lægge studierne på hylden et stykke tid, fordi han, og ikke Hans Jensen, fik tildelt den ærefulde opgave at skrive det historiske jubilæumsværk til stavnsbåndets 150-årsdag i 1938, *Den danske Bonde 1788-1938*.²⁹ Som ung og kritisk indstillet historiker under meritering måtte Skrubbeltrang naturligvis overveje, hvorledes han skulle skrive sig op imod Falbe-Hansen-traditionen inden for stavnsbåndslitteraturen.

Den danske bonde jubilerer som landarbejder

Uden at tage direkte stilling til Falbe-Hansens grundlæggende synspunkter gav Skrubbeltrang sin forskningsmæssige evaluering af Falbe-Hansens pionerværk en metodisk, kildekritisk motivering. Dermed bliver Falbe-Hansens talmæssige jongleren med *huse* og *husmandsbefolkning* med Skrubbeltrangs beske udtryk »denne befolkningsmæssige Uhyrlighed«, ikke alene vildledende i sædvanlig forstand, men også et godt eksempel på kildekritikkens suveræne eneherredømme på historiens arbejdsmark. Vi starter forfra, kunne Skrubbeltrang også have skrevet, og selv om Falbe-Hansen som stavnsbåndsforsker for længst er taget til nåde igen, blev den grundlæggende opfattelse bag *Husmand og Inderste* alligevel normdannede for flere generationer af danske socialhistorikere.

Skrubbeltrangs historiesyn rakte imidlertid et stykke ind på det samfundspolitiske område, og især var det problemerne omkring den aktuelle jordfordeling, som tog ham fangen. I mellemkrigstidens Danmark var jordpolitikken, forstået som ønsket om at fremskaffe jord til husmandsbrug, et stykke aktuel landbrugspolitik. Gang på gang drøftede Rigsdagen forslag til en udvidet og radikaliseret jordlovgivning, fremsat af Kristen Bording. Han var landbrugsminister i Staunings socialdemokratiske mindretalsregering 1924-26 og i Sta-

uning og P. Munchs socialdemokratisk-radikale regering 1929-42. Lige så metodisk blev regeringens forslag om øget adgang for statsopkøb af landbrugsjord eller ligefrem ekspropriationsret til større landbrug afvist af oppositionen.³⁰ Ved at få husmandsforeningerne optaget i Landbrugsraadet i 1932 havde rådets præsident, venstrepolitiker Henrik Hauch, under indtryk af landbrugets afsætningsvanskeligheder desuden sikret sig, at husmændenes gamle hjertesag, jordpolitikken, mest blev et retorisk og ikke et politisk anliggende.

Skrubbeltrangs jordpolitiske sympatier kunne samtiden dog ikke uden videre stuve til side. Disputatsens bærende tema er da også det reventlowske reformstyres mere eller mindre vellykkede forsøg på at oprette huse med jord, helst så meget, at der blev tale om småbrug uden behov for supplerende lønindtægt. De afsluttende linjer i hans sammenfattende *Hovedlinjer* viser tydeligt hans frustration over, at landbrugets opkomst ikke omfattede underklassen på landet: »Og foran laa den økonomiske Liberalismes Aarhundrede, med trange Veje til Forbedring af Lønarbejdernes Kaar og Fremme af Smaabrugets Opkomst.«

Set i det perspektiv bliver hans store beundring for Chr. D. Reventlow fortjenstfulde virksomhed som ledende landreformator mere forståelig. Den kan udstrækkes til de i øvrigt ganske få reformvenner, som tog til orde for en mere human landbolovgivning til gavn for *hele* bondestanden, ikke bare gårdmændene. Dermed viser Skrubbeltrang i dyb samdrægtighed med P. Munchs politisk bevidste historieopfattelse, at en retfærdigere fordeling af jordværdierne til gavn for de ikke-besiddende grupper er en umistelig del af den humanitære arv fra 1700-tallets oplyste tidsalder. Med Skrubbeltrangs ord en menneskeret.

Inspirationen fra Henry George

Om end det ikke direkte kan dokumenteres, stak Skrubbeltrangs jordpolitiske frustration ganske givet noget dybere. Han var på den tid ret optaget af Henry Georges teori i *Fremskridt og Fattigdom* om jordrenten som en regelret samfundsværdi, som ikke uden videre skulle komme jordbesidderne til gode. Læser man Skrubbeltrangs populærhistoriske jubilæumsværk *Den danske Bonde 1788-1938* med denne opfattelse in mente, bliver dens tematiske opbygning og hele argumentation mere begribelig.

Bogens syv hovedkapitler skaber selvfølgelig den kronologiske rygrad, men selv om kapitel fire er helliget *Produktion og Organisation*, er enhver principiel overvejelse om landbrugets økonomiske adfærd og resultat bandlyst, hvis man skal tro overskriften. Flere steder tyr han dog til en art økonomisk argumentation: »dette trange uøkonomiske Fællesskab«,³¹ »Det herskende Tvangssystem underbandt Bondens økonomiske Udviklingsmuligheder«³² og »Hoveriet var uøkonomisk«³³ for at blot at nævne nogle eksempler.

Vi præsenteres selvfølgelig for Henry Georges jordrenteteori. Den georgeistisk sindede venstrepolitiker Vilhelm Lassen, som også er vist med billede i bogen, får en omtale, der rækker langt ud over forordets manende ord om, at der helst ikke nævnes navne i bogen. Kort fortalt er det bogens bærende idé, at den danske bondes identitet som jordbruger og samfundsborger bliver støbt i fast historisk form gennem de store landboreformer, og at det er jordens produktionsevne og ikke dens kapitalværdi, der er det værdiskabende element. Dermed danner landboreformerne en tradition, som bliver retningsgivende for landbrugets udvikling siden hen. »Medfølelse, Menneskevenlighed men ogsaa Tillid til Bonden bar de danske Landboreformer frem.«³⁴ Dette må også ses på baggrund af, at bønderne i stavnsbåndstiden stort set blev opfattet som en landarbejderbefolkning.³⁵ Derfor opfattes bondestanden i 1938 som en helhed, der også rummer plads for landarbejderne, men kun knebent husly for godsejere. Nu er det deres tur til at stå med hatten i hånden.

De tre grupper: bønder, husmænd og landarbejdere, frembringer ifølge Skrubbeltrang tilsammen en produktion, som er deres fælles gevinst. Der tales derfor ikke om forrentningsprocenter eller andre udtryk for penge- og kapitalmagtens selvstændige rolle i landbrugets udvikling. Bondestanden udtrykker et folkeligt fællesskab, som ad »Oplysningens Veje« med folkehøjskolen som selve hovedsporet er nået frem til målet, klogt styret af forstandige politikere. Her får den høje værdsættelse af Chr. D. Reventlow sin egentlige kroning: »Reventlow hører til de Politikere, som det ikke falder svært at tænke sig overført fra Enevældens til Folkestyrets Tidsalder [...]«³⁶ Kongemagten, personificeret ved Christian X's »folkelige Væsen«, trækkes også ind som garant for landbosamfundets treenighed: »Kongemagt og Demokrati [synes] at høre sammen [...]«³⁷ Der er i 1938 grund til at rykke tættere sammen, er den let slørede overskrift til det afsluttende kapitel om *Den danske Bonde*. I et naboland er bondestanden forvandlet til »Rigsernæringsstand«, og »mørke Begivenheder« ude i verden får os til at besinde os på historiens indbyggede sandhedsværdi.³⁸ Et nøglebegreb er her »en bedre Jordfordeling [...]« og på dette punkt »er Landboreformer endnu aktuel Historie.«³⁹

Politisk korrekt landbohistorie

Skrubbeltrangs jubilæumsbog kan med sit præg af at være et belærende, stedvis moraliserende, oplysningsskrift i bedste højskoletradition ikke opfattes som et bestillingsværk. I hvert tilfælde ikke med det kommercielle landbrugs-erhverv i Landbrugsraadets regi som ordreafgiver. Selv om en husmandsleder ville have nikket bejaende til bogens jordpolitiske budskab, ville han dog lede forgæves, hvis han søgte oplysning om landbrugets placering i samfundshusholdningen og om landbrugsproduktionens fremtidige rolle heri. Tilsvarende

kunne en godsejer tænkes at blive lettere krænket på sin stands vegne, når teksten uden sminke berettede om 1700-tallets *propriæter* og deres sande meriter som bondeplagere. Omvendt kunne man let overse de få steder, hvor forfatteren drøftede nådigherrens alvorlige problemer med at få økonomi og statuspleje til at hænge sammen.

For de særligt indviede måtte det i 1930'ernes anden halvdel stå helt klart, at det var den radikale historikerretning, der tegnede sig for den politisk korrekte landbohistorie. Det skal forstås på den måde, at husmandsbevægelsens synspunkter og hele idéindhold ikke stod til diskussion, hvilket med Skrubbeltrangs ord var historisk motiveret af »*Grundlæggelsen af en ny Samfundsordning, hvor den enkeltes Frihed og den naturlige Lighed mellem Mennesker efterhaanden skulde blive Loven* [...]».⁴⁰ Analyserede man sig som Skrubbeltrang kildekritisk frem gennem arkivernes tusinder af dokumenter om bondestandens livsvilkår i forgangne tider, ville man stå med uigendrivelige beviser på en nærmest oprørende forskelsbehandling, en kendsgerning, som ikke kunne vejes op af økonomiske eller politiske statsræsonnementer.

Hans Jensens bidrag til stavnsbåndjubilæet

Landbo- og landbrugshistorisk betragtet blev stavnsbåndsjubilæet i 1938 dog ikke alene Fridlev Skrubbeltrangs sag. I alliance med to sagkyndige på landbrugshistoriens og landbrugsstatistikens område, agronom Karl Madsen, der i årene 1933-41 var leder af De danske Landboforeningers sekretariat og derefter af Tolvmandsforeningernes, og cand. polit. Kjeld Bjerke, Statistisk Departement, fik Hans Jensen med et års forsinkelse udgivet et i enhver henseende tugtvejende værk, *Dansk Landbrug. Fra 1880 til 1938. Med Portrætter af dets ledende Mænd*. De rent historiske afsnit var selvsagt skrevet af Hans Jensen, for perioden 1900-14 dog i samarbejde med Karl Madsen. Kjeld Bjerke, assisteret af gårdejer Villads Villadsen, tog sig af årene 1914-38. En skatteekspert, cand. polit. Viggo Kampmann, gav sit besyv med om *Landbrugets Skatter efter 1926*.

Hans Jensen tiltvang sig på denne måde et tiltrængt åndehul for sine kæterske synspunkter og slog fast, at landboreformerne rent jordpolitisk først som sidst handlede om bonden og hans gård. Intet andet sted sikrede man bondestanden samtidig med, at man frigjorde den for snærende bånd.⁴¹ 1840'erne og årtiets bondebevægelse, som var et hovedtema for den unge Hans Jensen, blev heller ikke glemt, og den såkaldte *Udstykningsbevægelse* blev helliget et helt kapitel.⁴² Her kunne han trække på en tidligere afhandling om statshusmandsloven 1899,⁴³ hvor Rigsdagen efter lange og trange forhandlinger gennem det meste af 1890'erne fik vedtaget en lov om statslån på 90 % af prisen på

*Figur 4. Hans Jensen (1890-1945) var gårdejersøn fra Lundforlund ved Slagelse. Han blev student 1909 og seks år senere mag.art. i historie ved Københavns Universitet. Den tids moralitet spærrede ham vejen som pædagog, og han måtte slå sig igennem med sin pen. Trods megen modgang blev forfatterskabet righoldigt med hovedværker som *De danske Stænderforsamlings Historie, I-II, 1931/34* og disputatsen *Dansk Jordpolitik 1757-1919, I, 1936*. Hans tidlige død var et stort tab for dansk landbohistorie. Foto: Det Kongelige Bibliotek.*

en jordlod på fire til fem tønderland middelgod jord og med tilhørende bygninger. På den måde ville man først og fremmest sikre sig, at den nødvendige (sæson)arbejdskraft forblev på landet og ikke rejste til Amerika eller andre fremmede steder.

Jordromantikken blomstrede imidlertid livligt videre. Med Hans Jensens udtryk var »der ligesom gaaet «Lyrik» i Udstykningen – maaske ikke just til Gavn for den nøgterne Vurdering af Vilkaar og Følger [...]«. Ifølge Hans Jensen spørger man i 1930'ernes slutning, om en fortsat udstykning til småbrug mon kunne betale sig. Det på trods af venstrepolitikerens, fhv. stats- og landbrugsminister Thomas Madsen-Mygdal, der i 1930 udtalte sig positivt om udstykningens helsebringende virkninger for samfundet, når blot småbruget var integreret i andelsbevægelsen. Det hører også med til historien om Hans Jensen som *forbigået* jubilæumsskribent, at Det kongelige danske Landhusholdningsselskab bad ham om at skrive en ny Reventlow-biografi.⁴⁴ Først som sidst gik landboreformatorens arbejde i den store Landbokommission ud på »at hæve og højne Gaardmandsklassen [...]«, læser man i denne i øvrigt ganske nøgterne fremstilling af hovedarkitekten bag 1800-tallets landbrugsdanmark.⁴⁵

Jordpolitik og landarbejdere

Kildekritikkens sejrsgang inden for dansk historievidenskab måtte gøre alle landbohistorikere arkivalsk bevidste i hidtil ukendt grad. Det måtte Hans Jensen tage til efterretning, da han i 1936 publicerede sin doktorafhandling om landboreformernes jordpolitiske indhold *Dansk Jordpolitik 1757-1919. Første Del. Udviklingen af Statsregulering og Bondebeskyttelse indtil 1810*. I sin anmeldelse af værket et par år senere lagde Skrubbeltrang ikke skjul på, at forfatteren langt fra havde fulgt kildekritikkens grundsætninger på dens to kardinalpunkter: materialeudvælgelsen og kildeanalysen. Derved blev bogens sigte for énstregen, hævdede han.⁴⁶

Det er på én gang bogens styrke og svaghed, kunne man tilføje. Nok så mange hyldemeter af landbohistoriske arkivalier kan ikke lokke en Hans Jensen fra dygtigt at anvende en tankemæssig konstruktion som både udgangspunkt og ledetråd: tilblivelsen og virkningen af en århundredlang lovgivning, der har det ene formål at sikre gårdmandsbrugets statsgaranterede opretholdelse og med godssystemet som regeringsmagtens forlængede arm.

Svagheden i hans analyse er, at statsmagten ikke alene havde et politisk begrundet ønske om at opretholde gårdmandsklassen som modvægt mod gods-ejergruppen. Den måtte lige så kraftigt være interesseret i det økonomiske resultat af de to gruppers mere eller mindre påtvungne samarbejde. Her måtte den nødvendige hoveriydelse tilkende godsejerne en magtstilling, som kunne blive fatal for et selvstændigt bondebrug. Her rammer Skrubbeltrangs kritik af Hans Jensens manglende interesse for hoveriproblemet noget centralt.

Landbrugshistorikeren Hans Jensen

Der er ikke tvivl om, at Hans Jensens disputats efter sit indhold må opfattes som et stykke landbrugshistorie, men lige så givet er det, at han selv opfattede værket som andet og mere, og at det i hele sit anlæg meriterede ham som ansøger til et professorat i almindelig historie. Han havde nok håbet på, at hans skildring af stænderforsamlingernes historie ville have meriteret ham i tilstrækkelig grad, men deri blev han skuffet. Da han imidlertid opfattede skildringen af de store landboreformers baggrund og tilblivelse som en integreret del af Danmarkshistorien, indbød emnet i sig selv til en disputatsskrivning på rekordtid.

Hvad der nu end har været Hans Jensens intention, kan der imidlertid ikke herske tvivl om, at hans værk, dets generelle sigte ufortalt, rummer en central information, når man vil gennemføre en historiografisk analyse af landarbejderens historie. Eftersom gårdmanden er den vigtigste arbejdsgiver for 1700-tallets husmand – og man kunne tilføje landarbejder, vil enhver ændring i gårdbrugets vilkår umiddelbart smitte af på arbejdskraftens stilling. Her

vurderer Hans Jensen i overensstemmelse med sit historiesyn snarere bondens stilling ud fra socialpolitiske overvejelser og ikke så meget økonomisk-historiske betragtninger. Han anerkender fuldt ud værdien af Falbe-Hansens pionerværk, men finder, at denne har stirret sig blind på den nationaløkonomiske side af sagen og da ladet sin liberalistiske opfattelse skinne for meget igennem på bekostning af en socialpolitisk tilgangsvinkel. Ligeledes kritiserer Hans Jensen Edvard Holm for ikke at ofre nok opmærksomhed på reformlovgivningens statsregulerende tendens.

Da sidstnævnte moment må siges at have en særlig aktualitet netop i de urolige 1930'ere, har Hans Jensen med udgangspunkt i juristen Frederik Vinding Kruses vurdering af landbrugslovgivningens retshistoriske udvikling⁴⁷ sat sig for at undersøge, hvorledes den enevældige regering brugte lovgivningen om jordbesiddelse til at afbalancere godsejerelitens magtstilling, socialt som administrativt.⁴⁸

Mellem landbrugsudøvelse og bondestandens opretholdelse

Rent administrativt havde den ellers så enevældige statsmagt god brug for godsejerne i lokaladministrationen, pointerer Hans Jensen. Stavnsbåndet byggede på og forudsatte godssystemet. Omvendt havde enevælden gennem forordningen af 28. januar 1682 lagt sin beskyttende kappe over bondebruget. Ved at følge denne udvikling på europæisk grund frem til 1750'erne mener Hans Jensen at kunne påvise en afgørende forskel mellem på den ene side en fransk-engelsk opfattelse, hvor fysiokratismens lære om selve landbrugsudøvelsen, teknisk såvel som økonomisk betragtet, lader hånt om alle sociale hensyn, og på den anden side et dansk system, hvor ønsket om at betrygge bondestandens fortsatte opretholdelse har højere prioritet end produktionsresultatets maksimale størrelse. »*Den begyndende danske Landboreformbevægelse* [...]« var på én gang europæisk i sit almene frihedssigte og dansk i sin sammenhæng med Danmarks åndelige, sociale og politiske tilstand.⁴⁹

På denne baggrund redegøres nærmere for den offentlige debat om landbo-spørgsmålet, sådan som den udspillede i *Danmarks og Norges økonomiske Magazin* 1757-64. Landsbyfællesskabet kom ret hurtigt til at indtage en central placering. Her var teknisk-økonomiske betragtninger uhjælpeligt filtret sammen med drøftelse af sociale problemer, idet der i brede kredse herskede en udtalt frygt for mangel på arbejdskraft ved overgangen til et helt nyt agerbrugssystem.⁵⁰ Den grasserende folkemangel skyldtes imidlertid et tryk på bondestanden, hævdedes det fra flere sider, eftersom herremændene uretmæssigt havde usurperet magten lokalt.

Reformarbejdet

Denne debat førte efterhånden til nedsættelse af indtil flere landbokommissioner, som skulle kortlægge de uheldige forhold og stille forslag om deres afhjælpning.⁵¹ Den første af 1757 om *Landvæsenets Fremtarv og Nytte* beskæftigede sig med fællesskabets gradvise ophævelse på overdrevene rundt om byerne, men her løb man hurtigt ind i store vanskeligheder omkring de ofte så komplicerede ejerforhold. Mange private godsreformer gav dog her gode resultater.⁵²

Figur 5. Henrik Stampe, 1713-89, generalprukurør. Indledte sin universitetskarrere som professor i filosofi 1741 og blev først 12 år senere juridisk professor, men samtidig udpeget som generalprukurør, regeringens juridiske ekspert. Hans posthumt udgivne Erklæringer, Breve og Forestillinger, Generalprukurørembedet vedrørende, I-VI, 1793-1807, er en meget vigtig kildesamling. En fri og selvstændig bonde var for ham idealet, og det kom til udtryk i de stampekke landbolove 1769, det første, store skridt på reformvejen. Foto: Det Kongelige Bibliotek.

Større held havde *Landvæsenkommissionen af oktober 1767*, især da det efter indkaldte specialisters forarbejde lykkedes at koble en af landets førende jurister, generalprukurør Henrik Stampe, på reformarbejdet. Så tidligt som i 1757 havde han talt for at gøre fæstebønder til selvejerbønder og da helst befriet for det efter hans opfattelse ødelæggende hoveri.⁵³ Efter et forudgående udredningsarbejde i et nyt organ, *Generallandvæsenkollegiet*, kunne man i 1769 udgive nogle epokegørende forordninger, af Hans Jensen kaldt »*De Stampekke Landbolove af 1769*.« Nu gjaldt det om at forvandle fæstebonden til selvejerbonde og dernæst sikre gården. De udgør et veritabelt systemskifte inden for

landbolovgivning, idet målet nu var at få så mange fæstere som muligt forvandlet til selvejerbønder. Mange af tidens godsejere havde dog forstået den franske fysiokratisme, læren om storlandbrugets førstefødselsret. I stedet for reformer skulle man for eksempel fastholde hoveriet som deres ypperste våben i kampen mod oplysningstidens humanitære indstillede reformvenner. De gik derfor kraftigt til modangreb mod den nye reformlinje. Hoveriet kunne sandelig ikke undværes, og ville man endelig ophæve stavnsbåndet, måtte svaret være frie forpagtningsforhold efter engelsk forbillede.

Den slags ytringer måtte i regeringskredse føles som endog nærgående kritik, eftersom forordningen om selvejerbønder af 13. maj 1769 prompte blev fulgt op af en forordning af 6. juni samme år, hvori man truede med en årlig bøde på 50 rigsdaler per tønderhartkorn for en ødelagt bondegård. Loven fik også tilbagevirkende kraft for de nuværende godsejere, som måtte have forsynet sig på dette punkt. Som Hans Jensen tolker denne reaktion, måtte den vidne om en stærk og ulmende opposition i godsejerkredse.⁵⁴

En ny leder af det officielle reformarbejde, nu formaliseret som en general-landvæsenskommission, den tyske botaniker Georg Christian Oeder, var ganske vist fysiokrat af overbevisning, men ville opdele vejen frem mod bondens totale frigørelse i forskellige etaper. Først da kunne bønderne som frie aftalepartnere indgå hoverikontrakter på lige fod med godsejerne. Han fik da gennemført en bondevenlig hoveriforordning, der med Oeder som ophavsmand udkom den 20. februar 1771, midt i Struensee-tiden. Nu skulle hoveriet være bestemt.⁵⁵

Snart blev Struensee-perioden imidlertid historie, og en reaktion satte ind med en ny hoveriforordning af 12. august 1773, der atter gjorde hoveriet ubestemt. Som ventet er Hans Jensen særdeles kritisk indstillet over for dette tilbageslag, hvis hovedsigte efter hans opfattelse var præcis det samme som ved stavnsbåndets indførelse: at sikre godsejerne den fornødne arbejdskraft.⁵⁶ Nok så positivt er det imidlertid, at de to vigtige forordningen om fællesskabets ophævelse af henholdsvis 28. juli 1776 og 23. april 1781 gav hele udskiftnings- og udflytningsbevægelsen et afgørende skub fremad. Uden at pirke til den private ejendomsret blev endemålet sat som en fuldstændig ophævelse af det gamle dyrkningsfællesskab.

På denne tid svingede den offentlige debat om bondestandens successive frigørelse mellem to poler: den økonomiske og den socialt beskyttende holdning. Talsmand for den økonomiske holdning var forfatteren og godsejeren Tyge Rothe. Her var målet som i Arthur Youngs fysiokratiske England »at følge *Naturen*«, det vil sige tillade et frit forpagtningssystem og fuld sammenlægningsfrihed. Den socialt beskyttende holdning, eller med Hans Jensens ordvalg »en dansk Linje i det hele Landbospørgsmaal«, var repræsenteret ved embedsman-

den Christian Albrecht Fabritius. Denne betvivlede ligefrem, at godsejeren besad sin jord helt og aldeles frit. Nej, samfundet kunne af hensyn til almenvellet begrænse denne brugsret.⁵⁷

I de næste kapitler, kapitel 11-14, følger Hans Jensen reforminitiativets udvikling fra regeringsskiftet i 1784 og frem til de store landboreformer 1787-88, som blev fulgt op af forordningen af 19. marts 1790, der knæsatte livsfæstet. Det siger sig selv, at disse reformer ikke alle steder blev modtaget med begejstring.

Såvel i den store landbokommission som i reformlitteraturen rejste der sig stærke røster mod de indgreb i godsejerens påståede rettigheder til frit at nyttiggøre sit fæstegods. Helt ind i den reventlowske familiekreds gik der øjensynligt svære dønninger, og Hans Jensen refererer et brev af 16. juni 1790, hvori greven på Brahetrolleborg, Johan Ludvig Reventlow i en harmdirrende tone bebrejder sin broder Christian og hans embedsmænd deres voldsomme reformiver. Ja, han mener ligefrem, de er »despotisk sindede« og rent ud »vil frakende Godsejeren Ejendomsretten [...]«. Det får rentekammerbroderen til i et venligt tonefald at påpege, at man ikke sådan må rode tingene sammen. Det var intet brud på ejendomsretten at fastslå, hvad der altid havde været lands lov og ret. Selv om han personligt langt foretrak fri ejendomsret subsidiært lang forpagtning over mindst 50 år, var livsfæste dog langt at foretrække for kortere kontraktperioder.⁵⁸

Hans Jensen tager i denne forbindelse meget forsigtigt på den kendsgerning, at man 25. marts 1791 og 15. juni 1792 gik lidt på kompromis med 1769-forbudet mod at nedlægge bøndergårde.⁵⁹ Desuden går han på kattepoter uden om den kendsgerning, at Reventlow i hoverisagen, formentlig af taktiske grunde i forhold til godsejeropinionen, ikke fuldtonende bekendte sig til de bondebeskyttende principper i 1771-forordningen. I stedet måtte Hans Jensen affinde sig med, at det eksisterende gårdmandshoveri i løbet af 1790'erne ligesom låstes fast i sin nuværende skikkelse i en venten på, at begge parter: godsejer og bonde, senere ville se en fælles fordel i at få det afløst subsidiært ophævet gennem selvejerløb.⁶⁰

Bondelinje og husmandssyn

Ovenfor blev antydnet, at Skrubbeltrang indtog en meget kritisk holdning til Hans Jensens disputats. Et vigtigt punkt heri er netop de to Reventlowbrødres brevveksling. Efter Skrubbeltrangs opfattelse svækkes Hans Jensens bevisførelse en del, når man erindrer sig, at Johan Ludvig samme dag i breve til broderen og andre højtstående embedsmænd klart demonstrerer, at han står på randen af et nervøst sammenbrud.⁶¹ Og når Hans Jensen ville hævde, at reformstyret i bevidsthed om egen styrke førte sin egen politik uden at gå på kompromis med de ellers så stærke godsejerinteresser, måtte Skrubbeltrang

påpege, at man ud fra en realpolitisk afvejning tværtimod imødekom disse på væsentlige punkter. Reventlow måtte som reformpolitiker indkassere flere nederlag i tiden efter de store reformer, mener den ellers så Reventlow-sindede Skrubbeltrang. »*Havde Reventlows Tanke sejret, var et Par Procent af Landets dyrkede Jord blevet tvangsudlagt til Husmandsbrug*«, hævder han.⁶²

Dermed er der lagt op til den afgørende konfrontation mellem Hans Jensens landbrugshistoriske bondelinje og Skrubbeltrangs landbohistoriske husmandssyn i forhold til de store landboreformer. *Den særlige Husmandslovgivning* vier Hans Jensen et helt kapitel og påpeger noget udfordrende for radikalt sindede historikere, at den omstridte hoveriforordning af 6. december 1799 ikke alene bestemte hoveriets størrelse. Den fastslog også en afgørende forskel mellem gårdmænd og husmænd. Det var noget, som efter hans opfattelse slog igennem flere steder under reformarbejdets udvikling. Han gik et skridt videre i sin udfordring: »*Det er en aabenbar Vrangforestilling, at Husmandsklassen i Danmark først skulde være opstaaet i Kraft af de store Landboreformer [...]*«. ⁶³ Der havde som bekendt eksisteret husmænd tidligere, men det nye var, at de for at tilvejebringe den fornødne arbejdskraft var på vej til at blive fremtidens landarbejdere. Som han så det, kunne man ikke forvente en særlig hensyntagen til husmændene, da reformarbejdet næsten udelukkende var helliget gårdmændene.

»*Det er ikke Sagen*«, riposterede en opirret Skrubbeltrang. I regeringens jordpolitik stod to systemer over for hinanden: Georg Christian Oeders tanke om at udstykke hovedgårdsjord til større bønderbrug over for en videreførelse af den hidtidige godspraksis, centreret omkring bøndergårde af familiebrugsstørrelse. I det samlede landbrugs interesse gik regeringen da ind for færre, men større bøndergårde, men i de nedlagte gårdes sted skulle oprettes flere huse. »*Det nye og humane Træk var, at Husmænd skulde forsynes med nogen Jord [...]*«. ⁶⁴

Med disse ord havde Skrubbeltrang foregrebet publiceringen af sin disputats. Her var hovedpointen, som ovenfor præciseret, jo netop, at regeringen gerne så oprettet flere huse med jord til landarbejdere og i hvert fald gjorde tilladelser til nedlæggelse af bøndergårde betinget af, at der i stedet opførtes to eller flere huse. Det må medgives Skrubbeltrang, at han måtte føle Hans Jensens noget negative syn på husmandens rolle i reformpolitikken lidt udfordrende. Gennem stavnsbåndsløsningen tog man jo også hensyn til de unge mænd fra husmandsgruppen, selv om man nok kunne forudse, at en god part af dem ikke så en fremtid inden for landbruget. Nu kunne de senest fra år 1800 frit søge sig et andet udkomme end tjenestekarlens eller den gifte landarbejders hårde og dårligt lønnede slid.

På den anden side virker Skrubbeltrangs modpåstand i form af en trinvis afdækning af den aktuelle husmandspolitik, *jordreform* kaldet, ikke alt for

overbevisende. Den er stykket sammen af det numeriske resultat af centrale og lokale initiativer, som i deres virkning tegner sig for oprettelsen af tusinder af nye landarbejderhuse med et mindre jordtilliggende. Desuden er de afgørende data om en samlet fremgang i reformtiden for huse med jord på Sjælland og Møn på omtrent 10.000 hentet fra Falbe-Hansen og fra professor i landøkonomi, Gregers Begtrup. Det kan virke en kende desorienterende, når man erindrer sig, at netop de to forfatters troværdighed i spørgsmålet om kvantitative størrelser normalt granskes under en kritisk lup.⁶⁵

På den anden side gøres der flittigt brug af Begtrups agerdyrkningsbeskrivelser fra begyndelsen af 1800-tallet, udformet dels i kraft af egne observationer, dels som rapporter fra ledende folk inden for det daværende landbrug, sognepræster ikke at forglemme. Skrubbeltrang er især på jagt efter Begtrups synspunkter på husmandsgruppens forhold på reformtiden, sådan som de skildres i kapitel IX i hans beskrivelse af det sjællandske landbrug med overskriften *Huusmænds-Lodder*.⁶⁶ Det indledes med en karakteristik, som Skrubbeltrang givet har følt noget udfordrende og i hvert fald ikke har citeret direkte: »Førend Udskiftningen var Huusmandens Forfatning høist maadelig, han var til Byrde for sig selv, og til Ruin for Gaardmanden [...]«. Ej heller har han brugt Begtrups interessante påvisning af, at godsejerne må have haft en soleklar interesse i at oprette flere huse med jord, da de i så fald opnår et større afkast af deres jordkapital. Ofte har en godsejer ifølge Begtrup kun nogle få mark af hver tønderland fæstegårdsjord i landgilde og hoveri, mens husmanden for det samme areal må lægge lige så mange mønter på bordet, men nu i rigsdaler og ikke i mark.⁶⁷

Skrubbeltrang er her tilbøjelig til at se oven fra kommende reforminitiativer alle vegne, mens Begtrup nok så meget taler om et en lokalt fremspiret *jordreform*. I virkeligheden bæres Skrubbeltrangs analyse af husmændenes stilling i reformtiden frem af den grundlæggende antagelse, at de sande reformvenner som Reventlow, Vilhelm August Hansen og til dels Christian Colbjørnsen er dybt besjælet af medmenneskelige, humanitære grundholdninger i bedste overensstemmelse med oplysningstidens idealer. Da disse værdier er evigtgyldige, behøver en nutidig jordreform ingen nærmere begrundelse. Det kan dog ikke nægtes, at Begtrups pragmatiske skildring af reformtidens lokale drivkræfter harmonerer bedre med Hans Jensens gårdmandsorienterede holdning end med Skrubbeltrangs husmandsidealisme. Sikkert er det, at 1930'ernes jordpolitikere inden for regeringspartierne har nikket lige så anerkendende til Skrubbeltrangs husmandsvenlige synspunkter, som de lige så afgjort har følt Hans Jensens bondesyn som forældet. Borgerligt ville man sige i dag.

Nu ville skæbnen, at forsyningsvanskeligheder under en ny verdenskrig og den umiddelbare eftertid i uhørt grad skærpede behovet for at dyrke hver plet

af den danske landbrugsjord så intensivt som muligt, og dermed blev jordpolitikken lagt på is. Hans Jensen fik aldrig lejlighed til direkte at tage til genmæle over for Skrubbeltrangs toleddede opposition, men fik dog i en aviskronik givet sin modparts stofmættede husmandsstudie en såre træffende karakteristik som bog betragtet. Den var rent ud sagt svær at læse, det smukke sprog til trods, fandt han. Stoffet var dermed svært tilgængeligt for andre. »*Dette svækker ogsaa efter min Mening Arbejdet rent videnskabeligt; det er blevet for meget en Materialesamling [...]*«. ⁶⁸

Et farvel

Har man i det forudgående måttet lede længe efter egentligt landarbejderstof i Hans Jensens og Skrubbeltrangs landbohistoriske produktion, må man for besættelsestiden 1940-45 sande, at her er intet at hente i så henseende. Hans Jensens produktion tog i disse år en nationalhistorisk drejning med flere store samleværker om danske og nordiske emner samt mange aviskronikker i Berlingske Aftenavis og Kristeligt Dagblad i sit følge, og i 1944 lod han sit journalistiske talent få fri bane gennem en ansættelse som politisk redaktør på Kristeligt Dagblad. Hans tragiske død for egen hånd februar 1945 var et stort tab for dansk historie. ⁶⁹

Skrubbeltrang fik ikke straks som ventet ansættelse ved universitetet og måtte da ernære sig ved forskellig virksomhed, blandt andet som medarbejder ved projektet *Den danske prishistorie*, hvor han i særlig grad arbejdede med prismaterialet i danske godsregnskaber. ⁷⁰ Desuden skrev han flere substantielle bidrag til den nationale beredskabsliteratur, som den tyske besættelse af Danmark motiverede. To af disse bøger kan ses som en populærhistorisk sammenfatning af disputatsen, den ene om husmændenes historie, ⁷¹ den anden om husmandsbevægelsens historie. ⁷²

I virkeligheden samler forfatterens interesse sig entydigt om husmanden som vordende småbruger eller snarere bonde i miniformat. Statshusmandsloven af 1899 får da også den afsluttende karakteristik, at den for husmændene var et varsel om bedre forståelse for småbrugerens krav til en aktiv jordpolitik. *Udstykningssagen* var kommet for at blive. ⁷³

Med den følgende bog om husmandsbevægelsen skrev Skrubbeltrang sig på lødig vis ind i den skare af danske historikere og kulturpersonligheder, som for udenrigsboende landsmænd, velsagtens *de frie danske*, ville fremhæve udvalgte dele af *Danmarks særlige Kulturindsats*, den være sig folkeligt eller organisatorisk betinget. Husmænd, bønder, arbejdere og danske kvinder stod her skulder ved skulder i bevidstheden om, at netop deres gruppeindsats fortjente at blive fremhævet. I dette værk er Skrubbeltrangs sociale engagement, ja hans åbenlyse indignation over det, han forstår ved en oprørende forskelsbe-

handling, mere udtalt end andet steds i det store forfatterskab. Nogle af skønlitteraturens kendte socialrealister trækkes flere gange ind i bevisførelsen: Henrik Pontoppidan, Johan Skjoldborg og ikke mindst Jeppe Aakjær. Falbe-Hansen både rises og roses. Han skulle ifølge Skrubbeltrang beklageligt nok have forledt den radikale politiker Carl Theodor Zahle til i sin bog om *Den danske Husmand* at skrive, at der først omkring år 1800 opstod »en Husmandsstand i Nutidens Betydning af Landarbejdere.« Omvendt betones det, at han i realiteten har rejst landarbejdersagen.⁷⁴ Der findes selvfølgelig også plads til at aftrykke den berømte Køge-resolution af 1902 – »en social Uafhængigheds-erklæring« – med dens krav om beskatning af de samfundsskabte jordværdier.⁷⁵

De to krigstidsbøger slog med syvtommersøm fast, at den førende danske husmandshistoriker og landbohistoriker hed Fridlev Skrubbeltrang. Derfor faldt det De samvirkende danske Husmandsforeninger helt naturligt at udpege ham som forfatter af det store værk, som man agtede at udsende i anledning af de provinsielle samvirksomheders 50 års jubilæum i 1952.⁷⁶ Grænsen mellem første og andet bind sattes naturligt nok til år 1900, og da landarbejderen allerede inden er forvandlet til småbruger, kan vi på forhånd lade andet bind ude af betragtning her. I realiteten glider landarbejderen ud af sagaen allerede i første binds syvende kapitel om *Husmandsbevægelsens forudsætninger. Stats-husmandloven*, hvor et kapitel indledes med *Landarbejderkår*.⁷⁷

Klarere end i andet bind er første bind kronologisk disponeret fra fællesskabstiden over landboreformer, englandskrige, stænderforsamlinger og så videre. Fra at være en ret selvberørende inderst eller fæstehusmand inden for rammerne af »den folkelige organisation, som landsbyfællesskabet var udtryk for« undergår vor hovedperson i landboreformtiden et hamskifte. Nu hyres han ikke længere af bonden til at være hoverikar, men pålægges i stedet et nok så personligt hoveri eller ugedagsarbejde, fordi han fæster eller lejer et hus på godsets grund. Reformtidens regering ville dog i sin jordpolitik fortsat tage hensyn til gårdmænd og husmænd og gennemførte derfor en jordreform om end en ufuldkommen sådan. Den skaffede jord »til tusinder af hidtil jordløse husmænd [...]«. ⁷⁸ Det gav dem en bedre økonomi, kombineret som det var med et mindre husdyrhold, thi ellers havde endnu flere lidt stor nød under den voldsomme prisopgang på Englandskrigenes tid. Den meget omdebatterede udparcellering til små jordlodder bar mange husmandsfamilier gennem kriserne, sådan som det også dokumenteres i Landhusholdningsselskabets 19 amtsbeskrivelser fra tiden 1826-44, betoner Skrubbeltrang.

I sammenhæng med 1840'ernes bondepolitiske uro rejste fæstehusmand Peder Hansen, Lundby, i samarbejde med læreren Rasmus Sørensen husmands-sagen for alvor. Og fra mange folkelige møder rundt om på Sjælland fandt den

vej til Roskilde stænderforsamlings store debatter. En rundspørge amt for amt blandt landets nyetablerede kommunalråd, sogneforstanderskaberne, afslørede vel ikke nødlidende tilstande blandt landarbejdere og husmænd, men understregede behovet for mere jord til tålelige priser. Med grundloven af 1849 og de dertil sluttende husmandsreformer fik husmænd, jordejende som jordløse, fuldt ud borgerlige rettigheder som alle andre. Mange havde svært ved at leve op til tidens krav om at stå på egne ben ud fra hjælp til selvhjælp-princippet. Det førte lokalt til oprettelse af arbejderforeninger, sparekasser, sygekasser, alderdomsforsørgelseskasser med videre. Men efter nok en rundspørge i 1872 fra Indenrigsministeriet til kommunalrådene og de større arbejdsgivere stod det klart for de fleste, at begrebet *selvhjælp* skulle forstås helt bogstaveligt. Ikke overraskende kunne man læse af svarene, at hvis en husmand havde jord eller drev håndværk, var han bedre stillet end den jordløse landarbejder.⁷⁹ Alt dette redegør Skrubbeltrang omhyggeligt for.

Til alt held for landarbejderne tvang flugten fra land til by eller til Amerika lønningerne i vejret efter 1870. For småbrugerne skabte en kombination af landbrugsfaglige nyskabelser og et økonomisk fællesskab på sogneniveau inden for andelsbevægelsens rammer afgørende mulighed for at sikre familiens underhold på en jordlod af beskeden størrelse. Dermed skiltes de to gruppers veje, påpeges det; landarbejderne søgte, mere eller mindre nølende, mod den øvrige arbejderbevægelse under socialisternes banner, mens først gårdmandspartiet Venstre og senere dets udbrydergruppe, Det radikale Venstre, inkorporerede småbrugets krav om en bedre jordlovgivning med tilhørende reformer på det sociale område i den aktuelle politik.

Med dette storværk sagde Skrubbeltrang farvel til husmandsbevægelsens historie. I 1956 blev han ansat som lektor i landbohistorie ved Historisk Institut ved Københavns Universitet. Det var en højst påkrævet, men ikke særlig generøs anerkendelse af hans pionerindsats på den danske landbohistories mangesidede arbejdsområde. Han fik hurtigt en række elever, som fulgte hans øvelser over fæstevæsenets udvikling i stavnsbåndstiden og under de store landboreformer. Kun i få tilfælde udbød han øvelser over 1800- og 1900-tallets udvikling, og landarbejderproblematikken blev kun taget op i forbindelse med 1700-tallets historie. Alene af den grund har hans elever i deres publicerede arbejder ikke beskæftiget sig dette spørgsmål, og det samme gør sig gældende i den tilsvarende virksomhed ved andre universiteter.

Konklusion

Da Fridlev Skrubbeltrang omkring midten af 1930'erne for alvor tog fat på sin disputats om den danske husmands historie i 1700-tallet, forestillede han sig, at den skulle dække hele landet. Studiet af kilderne til den sjællandske udvikling overbeviste ham imidlertid om, at det ville være en uoverkommelig opgave at trænge til bunds i et landsomfattende og lidet udforsket problemkompleks. Han skulle på en eller anden måde begrænse sig. Midt under disse overvejelser kom opfordringen til at skrive jubilæumsværket til stavnsbåndsløsningens 150 års jubilæum i 1938. En nyudnævnt professor i historie ved Aarhus Universitet, Albert Olsen, medlem af jubilæumskomiteens bogudvalg, ville for enhver pris undgå Hans Jensen, der ellers udgjorde en oplagt kandidat. Han havde lige forsvaret sin doktordisputats om reformtidens jordlovgivning.

Albert Olsen havde ved flere lejligheder givet udtryk for sin manglende anerkendelse af Hans Jensens faglige kvalifikationer og delte i hvert fald ikke dennes borgerligt-liberale historiesyn. At Hans Jensen ikke desto mindre sympatiserede med Erik Arups radikale historieopfattelse med landbruget i centrum, gør ikke sagen mindre speget. Afgørende har nok været, at en jubilæumsbog i direkte forlængelse af Hans Jensens disputats ville harmonere dårligt med den landbrugspolitik, som den socialdemokratisk-radikale regering søgte at gennemføre. Her var jordlovgivningens bud om etablering af endnu flere statshusmandsbrug det centrale element. Jordpolitikken muligheder ville blive svækket, såfremt det kommende stavnsbåndsjubilæum understregede bondebrugets traditionelle førerposition. Frem for at skaffe større forståelse for jordlovgivningens betydning, set i et historisk perspektiv, ville det underkende det historiske husmandsbegreb.

Problemet måtte også anskues i en international sammenhæng, selv om den *frivillige* selvcensur, som den danske offentlighed var blevet pålagt af regeringen, ikke gjorde det muligt at tale åbent herom. I Tyskland havde den nazistiske Blut und Boden-politik under Richard Walther Darrés ledelse fremhævet bondens og bondebrugets historiske førstefødselsret. Det var et forhold, som Skrubbeltrang indirekte refererede til i sit jubilæumsværk. Opmærksomme læsere havde heller ikke kunnet undgå at bemærke den velvillige holdning, visse tyske historikere nærrede over for Hans Jensens værk om stænderforsamlingernes historie, hvor han undlod at dømme i det dansk-tyske opgør om her-tugdømmernes nationale tilhørsforhold. Den historiske husmandspolitik i den skrubbeltrangske udlægning kunne da opfattes som en art forsvarslinje over for en eventuelt aggressiv bondepolitik, sådan som Landbrugernes Sammenlutning, LS-bevægelsen, åbent fremførte den.

Faghistoriske problemstillinger var dermed blevet en uadskillelig del af den landbo- og landbrugspolitiske debat i trediverne. Det var dog ikke noget nyt.

Lige siden det moderne eksportlandbrugs fødsel var dets udvikling blevet tolket historisk. Pionererne på området var i første række Landbohøjskolens lærere og andre landøkonomer, som brugte de indvundne resultater til at skubbe landbrugsudviklingen yderligere fremad. Landøkonomisk landbrugshistorie kunne man kalde retningen, og fra den går en lige linje til det landbrugshistoriske arbejde, som i 1900-tallet blev udført af faguddannede historikere. Her står Hans Jensen centralt, hans arupske radikalisme ufortalt. Her stod bondebrugets økonomiske, tekniske og organisatoriske udvikling eller landmandens hverdag i centrum, mens den landbohistoriske retning med dens udspring i den politiske og sociale historie især interesserede sig for landboernes historie som samfundsborgere betragtet.

Set i dette perspektiv bliver det begribeligt, hvorfor landarbejdernes historie selv i Fridlev Skrubbeltrang's optik måtte blive et sidetema. Helst skulle landarbejderen forvandles til jorddyrkende husmand. Dermed ville familiebruget blive ene tilbage i landbrugets kreds, og da gled landarbejderen lige så stille ud af historien. Hans Jensen afviste på sin side, at husmands- og landarbejderproblemet var et centralt lovgivningsanliggende, da det ikke var omfattet af de store landboreformer. Endnu længere tilbage trådte Falbe-Hansen vande om problemets udviklingsmuligheder, da bondebruget endnu ikke for alvor havde vundet et afgørende forspring for jordbruget.

Denne artikel er tænkt som et forsøg på at opridse det historiske landarbejderproblem som en opgave for en efterfølgende forskning, ikke at besvare det. Her savnes de grundlæggende lokalundersøgelser, der kunne dokumentere de standhaftige landarbejderes dagligliv i stort og småt, alt imens de så deres yngre fæller nærmest flygte bort til bedre betalt arbejde andetsteds.

Noter

1. For en halv snes år siden søgte undertegnede (i Erik Helmer Pedersen 1999) at give et første signalement af Skrubbeltrang som landbohistoriens faderskikkelse.
2. Erik Helmer Pedersen 2008.
3. Skrubbeltrang 1940, s. 57 resp. s. 61.
4. Op. cit., s. 64f.
5. Op. cit., s. 69f.
6. Op. cit., s. 243f.
7. Op. cit., s. 228.
8. Op. cit., s. 279ff.
9. Op. cit., s. 315.
10. Op. cit., s. 306.
11. Op. cit., s. 310f.

12. Op. cit., s. 313.
13. Op. cit., s. 323.
14. Op. cit., s. 326f.
15. Op. cit., s. 64ff.
16. Falbe-Hansen 1888-89.
17. Edv. Holm 1888 og Johs. Steenstrup 1988.
18. P. Munch 1926-27.
19. V. Falbe-Hansen 1988-89.
20. Op. cit., s. 67.
21. Op. cit., s. 122.
22. Op. cit., s. 132.
23. Op. cit., s. 136.
24. Op. cit., s. 143.
25. Falbe-Hansen 1889-1889, s. 41.
26. Op. cit., s. 139ff.
27. Op. cit. s. 154.
28. Erik Helmer Pedersen 2001, s. 207ff, specielt s. 212ff.
29. Erik Helmer Pedersen, 1988-I, s. 135ff, specielt s. 147f.
30. Fridlev Skrubbeltrang 1954.
31. Fridlev Skrubbeltrang 1938, s. 15.
32. Op. cit., s. 32.
33. Op. cit., s. 67.
34. Op. cit., s. 9.
35. Op. cit., s. 11.
36. Op. cit., s. 50.
37. Op. cit., s. 127.
38. Op. cit., s. 245.
39. Op. cit., s. 223.
40. Fridlev Skrubbeltrang 1938, s. 5.
41. Hans Jensen m. fl. 1939, s. 14f.
42. Op. cit., s. 143ff.
43. Hans Jensen 1927, s. 631ff.
44. Hans Jensen 1938.
45. Op. cit., s. 156.
46. Fridlev Skrubbeltrang 1937-38, s. 134ff.
47. Fr. Vinding Kruse 1929.
48. Hans Jensen 1936, s. 8ff.
49. Op. cit., s. 34f.
50. Op. cit., s. 20ff.
51. Op. cit., s. 36ff.

52. Op. cit., s. 44.
53. Op. cit., s. 46ff.
54. Op. cit., s. 87ff.
55. Op. cit., s. 95ff.
56. Op. cit., s. 103ff.
57. Op. cit., s. 110ff.
58. Op. cit., s. 168ff.
59. Op. cit., s. 179ff.
60. Op. cit., s. 185ff.
61. Fridlev Skrubbeltrang 1937-38, s. 138.
62. Op. cit., s. 139.
63. Hans Jensen 1936, s. 206ff.
64. Som note 55.
65. Fridlev Skrubbeltrang 1940, note 160, s. 322.
66. Gr. Begtrup: 1803/1978, s. 230ff.
67. Op. cit., s. 240ff.
68. Hans Jensen 1941, s. 82f.
69. Nærværende forfatter håber i nær fremtid at kunne skrive noget mere indgående om Hans Jensens liv og virke.
70. Dan H. Andersen and Erik Helmer Pedersen, 2004, s. 13ff.
71. Fridlev Skrubbeltrang 1942.
72. Fridlev Skrubbeltrang 1943.
73. Op. cit., s. 88ff. resp. s. 128ff.
74. Fridlev Skrubbeltrang 1943, s.7 resp. s. 38f.
75. Op. cit., s. 56f.
76. Fridlev Skrubbeltrang 1952 og 1954.
77. Fridlev Skrubbeltrang 1952, s. 214ff. resp. 219ff.
78. Op. cit., s. 67ff.
79. Op. cit., s. 160ff.

Litteratur

- Begtrup, Gregers: *Beskrivelse af Agerdyrkningens Tilstand I Danmark, bd. I-II Sjælland og Møen*, 1803/1978.
- Bjerke, Kjeld, Jensen, Hans og Madsen, Karl (red.): *Dansk Landbrug fra 1880 til 1988*. København 1939.
- Falbe-Hansen, V. A.: *Stavnsbaands-Løsningen og Landboreformerne set fra Nationaløkonomiens Standpunkt*, I-II. Gad 1888-1889.
- Holm, Edvard: *Kampen om Landboreformerne i Danmark i Slutningen af 18. Aarhundrede, (1773-1791). Festskrift i Anledning af den nordiske Industri-, Landbrugs- og Kunstudstilling 1888*. København 1888.

- Jensen, Hans: Statshusmandsloven af 1899. I *Festskrift til Kristian Erslev den 28. Decbr. 1927 fra Danske Historikere*. København 1927.
- Jensen, Hans: Landarbejderspørgsmaalets Udvikling i Danmark fra ca. 1870 til ca. 1900. I Povl Engelstoft og Hans Jensen: *Bidrag til Arbejderklassens og Arbejderspørgsmaalets Historie i Danmark fra 1864 til 1900*, København 1931
- Jensen, Hans: *Dansk Jordpolitik 1757-1919*. Første Del. Udviklingen af Statsregulering og Bondebeskyttelse indtil 1810. Skrifter udgivet af Institutet for Historie og samfundskøkonomi, III, 1936.
- Jensen, Hans: *Chr. D. Reventlows Liv og Gerning*. Udgivet af Det kgl. Landhusholdningsselskab i Anledning af 150-Aars Jubilæet for Stavnsbaandets Løsning, 1938.
- Kruse, Fr. Vinding: *Ejendomsretten*, bd. I, 1929.
- Munch, P.: Det danske Folks Livsvilkaar 1864-1914. I *Det danske Folks Historie*, bd. VII, 1926-27.
- Pedersen, Erik Helmer: Landbrugsudstillingen på Bellahøj 1938. *Bol og By* 1988:1, s. 135-164.
- Pedersen, Erik Helmer: Arven efter Fridlev Skrubbeltrang. Et bidrag til vor landbo- og landbrugshistoriske debat. *Bol og By* 1999:2, s 8-43.
- Pedersen, Erik Helmer. Den lokale danmarkshistorie – en arkivsag? *Fortid & Nutid* 2001 nr. 3.
- Pedersen, Erik Helmer: En tid lang. Nordjysk udmarksbrug i et landshistorisk perspektiv. I: Jens Smærup Sørensen (red.): *Landmåleren. Knud Sørensens forfatterskab og dets baggrund*, 2008.
- Pedersen, Jørgen: *Arbejdslønnen i Danmark under skiftende Konjunkturer i Perioden ca. 1850-1913*, 1930.
- Skrubbeltrang, Fridlev: Anmeldelse af Hans Jensens disputats. *Historisk Tidsskrift* bd. 10.4, 1937-38.
- Skrubbeltrang, Fridlev: *Den danske Bonde*, 1938.
- Skrubbeltrang, Fridlev: *Husmand og Inderste*. Studier over sjællandske Landboforhold 1660-1800, 1940.
- Skrubbeltrang, Fridlev *Den danske husmand*, I-II, 1952 og 1954.
- Steenstrup, Johannes: *Den danske Bonde og Friheden otte Foredrag over Bondestandens Fortid*. Gad 1888.

Summary

With the abolition of adscription in 1788, the male peasantry gained the right, with full effect from 1800, to settle where they wished. In the long run, this meant that many moved to a new region or to the towns. If they remained in the countryside, poor youths were faced with a future as farm labourers. They

thereby constituted a significant part of the workforce needed by the manors in replacement for the former villeinage of tenants. Additionally, they could also work for local farm owners in work-intensive periods.

As a farm labourer's wages were very modest, a poverty problem arose in the countryside. This could partly be helped if the labourer's house had a large garden or a plot of land, where grain and other crops could be grown for use in the household or as fodder for the few pieces of stock which could be afforded. Over time, the agrarian labour force divided into two groups. The first group consisted of farm labourers which could live as independent farmers by means of purchasing larger plots of land, possibly supplied with some harvest jobs, etc., on the local farms. The other group had to live as day labourers. The gap between the two groups increased particularly in the last decades of the 19th century, when the government and the Danish Rigsdag (parliament) helped small-holders by making it easier for them to increase their holdings through land purchase. The day labourers then often chose to move to towns or to emigrate.

Danish historians and sociologists, who particularly focused on agriculture and the history of farm population, have naturally attempted to map these conditions. The direction of one group, usually termed *agricultural historians*, have particularly discussed these issues in an economic framework, while others, often labelled *agriculturalist historians*, have mainly been interested in the social and political side of the conditions of small-holders and farm labourers.

However, the two terms, *small-holder* and *farm labourer* have in reality, and in the world of research, overlapped. Originally, a small-holder was a person who lived in a house in the countryside; over time he became an independent farmer.

At the centenary of abolition of adscription in 1888, the small-holder and farm labourer problem was discussed historical-scientifically, and then with a pronounced sympathy for the poor agrarian lower class. It was felt that small-holders and farm labourers had become the orphans of law reforms and, thus, needed help. Eleven years later, a law which offered cheap state guaranteed loans of 90% of the cost of a plot of land of 2-3 hectares and buildings. During the first decades of the 20th century, the framework was extended, so that independent farms could be established. When public land was later made available, over 10,000 new small-holdings were established. The landless small-holders and farm labourers had to wait until 1938 until cheap state guaranteed loans could be issued for the erection of farm labour houses.

In the wake of the adversities of World War I, the Danish farm export faced increasing difficulties on the world market, and during the crisis years of the 1930'ies, a decrease in production had to be made. Farmers and estate owners

felt that they could themselves best manage this decrease without the establishment of new small-holdings. The agricultural historian, Hans Jensen, had to agree with this. The Danish farm had been protected by the law since 1682, and the agrarian reforms should continue this line without consideration for the small-holders. On the other hand, the agriculturalist historian, Fridlev Skrubbeltrang, argued that the agrarian reforms equally well included the small-holders. The best proof of this was, according to Skrubbeltrang, the thousands of houses with small plots of land which the government established in connections with the reforms.

The Social Democratic-Social Liberal government wished to continue the established agriculturalist policy and followed thus Skrubbeltrangs line. The opposition, with the liberal party Venstre in front, did share the views of Hans Jensen, but accepted this policy, as long as it did not include the right to expropriate farming estates. Additionally, they accepted that it was Fridlev Skrubbeltrang and not Hans Jensen who wrote the historical jubilee publication, celebrating the 150th anniversary of the abolition of adscription.

The Social Liberal line in the agrarian policy and the agriculturalist history was initially victorious. The post-World War II development has, on the contrary, favoured the large farm holdings and the agrarian history. To the extent that farm labourers had not already abandoned farming, they became, over time, specialist workers or agricultural technicians earning wages on par with those of urban workers.

Forfatter

Erik Helmer Pedersen, født 1932. Uddannet cand. mag. i historie og dansk fra Københavns Universitet 1966. 1968-2001 ansat som amanuensis, senere lektor ved Instituttet for Økonomisk Historie/Historisk Institut, Københavns Universitet. Blev Dr. phil. i 1979. Har skrevet bøger, artikler og anmeldelser om landbo- og landbrugshistorie, udvandringshistorie og lokalhistorie.